

# Finsk historisk syn på Laestadius och laestadianismen

**Hannu Mustakallio**

*Hannu Mustakallio*, f. 1951, TD i Finlands och Skandinaviens kyrkohistoria, Helsingfors universitet 1983; docent i Finlands och Skandinaviens kyrkohistoria, Helsingfors universitet 1984, Uleåborgs universitet 1996; professor i kyrkohistoria vid Joensuu universitet 2003 – 2009, vid Östra Finlands universitet sedan 2010.

## Abstract

Finland and the Finnish language influenced the Swedish clergyman Lars Levi Laestadius (1800 – 1861) and the revival movement named after him, Laestadianism, despite the fact that Laestadius himself seldom visited Finland. This article uses examples from historians and Church historians to show the importance of Finnish influences on Laestadianism both in theological and political matters. Particularly strong influences on Laestadius were a new understanding of Lutheranism and fears connected to foreign policy in a time of nation building.

**Key words:** Laestadianism, Lutheranism, nation building, foreign policy

Lars Levi Laestadius (1800 – 1861) var en ytterst mångsidig man: språkvetare, botanist, etnolog, filosof, teolog och präst. Det finns mycket litteratur om själva Laestadius men ännu mycket mera om laestadianismen eller den laestadianska rörelsen, dess skeden och inflytande särskilt i de nordiska länderna och Amerika.<sup>1</sup>

Jag försöker i det följande med några drag visa vilken roll framför allt Finland och det finska språket spelat för Laestadius och den laestadianska rörelsen. Jag kommer att vidröra endast det mest centrala för ämnet och lämna bort många intressanta frågor, t.ex. frågan om det samiska inflytandet på Laestadius' verksamhet. Vidare ska jag föreställa kort hur Laestadius och laestadianismen har mottagits i den finska kyrkan. Jag vill också ge några exempel på hur man skildrat Laestadius'

liv och gärning i Finland i några allmänna biografiska uppslagsverk och under några jubileumsår fram till början av 2000-talet. Jag frågar vem som har intresserat sig för Laestadius och vad man har skrivit om honom. Hela tiden vill jag närma mig ämnet som (kyrko)historiker eller fråga vad man kan veta om Laestadius på grund av ett urval av kyrkohistoriska eller historiska framställningar.

## Svensk man bland den finskspråkiga befolkningen

Grundfaktum för Lars Levi Laestadius börd är att han var en svensk man vars släkt hade några samiska men inga finska rötter. Tornedalen där väckelsen uppspottod i mitten av 1840-talet hörde till Sverige vad beträffar både den världsliga och den kyrkliga administrationen. Men den laestadianska väckelsen föddes bland den finskspråkiga befolkningen i området på grund av den långa svensk-finska kyrkliga traditionen. Trots det stora "riksskiftet" år 1810 som hade delat de gamla gemensamma församlingarna, riktades de ekonomiska och kulturella förbindelserna av Tornedalen till stor del till Finland.<sup>2</sup>

Laestadius själv predikade inte på den finska sidan av riksgränsen efter 1848 då han gjorde det i Muonio (Muonioniska) kyrka vilket ledde till en anmärkning till kyrkoherden i Muonio. Invånarna på den finska sidan kunde dock komma till Pajala kyrka för att höra på Laestadius' predikningar. Den väckelse som hade börjat i Karesuando ryckte bägge sidorna av Muonio och Torne älvar med sig. På detta sätt blev den svenska prästen en stor föreningslänk för den finska befolkningen i Tornedalen. Stilen i de finskspråkiga predikningarna av Laestadius vittnar om en exceptionell språklig begåvning. Finskan var från första början väckelsens "modersmål", *lingua sacra* för den laestadianska rörelsen.<sup>3</sup>

## Den laestadianska rörelsen – en utrikespolitisk fara för storfurstendömet Finland

Laestadius' inverkan begränsade sig dock inte till det finskspråkiga Tornedalen. Efter hans död (1861) utbreddes sig den laestadianska rörelsen under två årtionden utom till norra Sverige och norra Norge också till hela Finland, till och med över Finlands gränser till det ryska Karelén, Sankt Petersburg och Ingermanland. Laestadianismen exporterades även med nordfinska (och nordnorska) emigranter till Förenta staterna. Det är viktigt att märka att tyngdpunkten för anslutningen till den laestadianska rörelsen och verksamheten i Finland redan sedan 1870-talet har legat söder om Nordkalotten. I Sverige och i Norge har laestadianismen däremot nästan uteslutande varit ett Nordkalottfenomen. Medan den laestadianska rörelsen i Sverige nästan uteslutande hade inflytande bland den finskspråkiga befolkningen och bara fick litet fotfäste i sydligare regioner, har den i Finland berört både folk och kyrka djupt. Finskan blev det härskande språket inom den laestadianska rörelsen. Laestadius' finskspråkiga predikningar har samlats och utgivits nästan uteslutande i Finland.<sup>4</sup>

Kort efter den laestadianska väckelsens början, år 1850, fick den lutherska kyrkan i Finland sitt tredje stift med biskopsäte i Kuopio. Stiftet var mycket vidsträckt då det omfattade hela norra och östra delen av landet från Lappland till norra Karelén.<sup>5</sup> Den första biskopen för stiftet var Robert Valentin Frosterus (1795 – 1884) som gjorde sin första visitationsresa år 1852 just till den nordvästra delen av stiftet där den av Laestadius inspirerade väckelsen hade fått fotfäste. Den laestadianska väckelsen utgjorde redan före upproret i Koutokeino i november 1852 en utrikespolitisk fara för storfurstendömet Finland och det ryska riket. Följden var att alla kyrkliga förbindelserna mellan Sverige och Finland förbjöds i en central församling, nämligen Muonio, från år 1854 till 1863. Det finska prästerskapet i Muonio fick inte tjäna de svenska grannarna vilkas egen kyrka låg på 14 mils

avstånd. Förbudet gällde inte relationerna till norrmännen eller andra finska församlingar som låg på den svenska gränsen. Fallet med Muonio församling är ett exempel på stängda gränser efter mitten av 1800-talet.<sup>6</sup>

Då den laestadianska rörelsen under de följande decennierna utbredde sig till hela Kuopio stift, oroade sig stiftsledningen för den och ägnade mycket uppmärksamhet åt den under biskopsvisitationerna och synodalmötena. Man trodde ändå att den nya rörelsen under klok ledning från prästerskapet kunde befrukta kyrkans tro och liv. Men samtidigt konstaterades det att några laestadianska lärare stod mot kyrkans bekännelse. Det gällde särskilt frågorna om det i Bibeln skrivna och i församlingen talade ordet, förhållandet mellan predikoämbetet och det allmänna prästadömet samt bikten. På 1880-talet var prästerskapet i Kuopio stift redan villigt att godkänna lekmännens rätt att predika.<sup>7</sup>

## Biskop Johanssons korståg mot laestadianismen

Efter Frosterus fick det norra stiftet år 1884 Gustaf Johansson (1844 – 1930) som sin nye biskop. Den unge och ivrige biskopen påbörjade ett direkt korståg mot den laestadianska rörelsen. Han stämplade den som en sekt som förorsakade splittring i kyrka och samhälle. Laestadius hade enligt Johansson gjort "genomgripande" och "stora" misstag. Under visitationerna i stiftet fortsatte Johansson med kritik av laestadianismen och råkade i konflikter med lokala anhängare av Laestadius. Johansson sade sig hoppas att laestadianerna med den så kallade dissenterlagen av år 1889 skulle utträda ur statskyrkan och bilda ett eget samfund.<sup>8</sup> I politiskt hänseende tycktes laestadianismen på 1890-talet vara ännu farligare då den fick anhängare också hos den ortodoxa befolkningen som inte officiellt kunde gå över till den lutherska kyrkan.<sup>9</sup>

Biskop Johanssons kamp mot den laestadianska rörelsen tillspetsades i en omfattande polemisk skrift *Laestadiolaisuus* (den laestadianska rörelsen) som utgavs år 1892. Boken delade sig i en biografi över Laestadius, en skildring av laestadianismens utbredning i Finland och i utlandet samt en framställning av den laestadianska läran. Johansson, som tidigare hade varit professor i dogmatik, ägnade mest uppmärksamhet åt lärofrågor. Han var mycket kritisk mot de laestadianska uppfattningarna om absolutionen och församlingen. Det var en polemisk skrift som skulle visa att den laestadianska rörelsen var en irrlära och medförde splittring i moraliskt och socialt avseende. Särskilt irriterad var biskopen över att lekmännen hade höjts till en särskild ställning inom den laestadianska rörelsen.<sup>10</sup>

## Laestadianismen får hemortsrätt i den lutherska kyrkan

Det norra stiftets hårda kamp mot laestadianerna var ändå slut i början av 1900-talet då Gustaf Johansson hade blivit ärkebiskop och stiftet, vars biskopssäte flyttades från Kuopio till Uleåborg, fick en ny biskop, Juho Rudolf Forsman, senare Koskimies (1859 – 1936). Han gjorde från första början känt att det nu var slut med de officiella disciplinära åtgärderna mot de laestadianska prästerna som inte var så många i hans stift. Detta var en stor ändring i kyrkans officiella attityd till den laestadianska rörelsen då den inte längre var en "sekt" utan en inre riktning inom folkkyrkan, en väsentlig del av kyrkans och stiftets liv.<sup>11</sup>

I den laestadianska rörelsen skedde vid sekelskiftet den första stora splittringen i gammallaestadianismen (eller östlaestadianismen), den nya väckelsen och de förstfödda (eller västlaestadianismen). Gammallaestadianismen (med centrum i Uleåborg) försvarade rörelsens tradition som hade blivit mer evangelisk än i begynnelsekedet. Den nya väckelsen framställde för sin del kritik mot denna utveckling och att man hade börjat betona medlemskapet i den laestadianska

församlingen på bekostnad av de innerliga upplevelserna. Enligt den behövde man en ny väckelse och ett återvändande till Laestadius. De förstfödda återigen höll fast vid auktoriteten av "de förstföddas församling" som hade förflyttats till de laestadianska ledarna i trakten av Jukkasjärvi och Gällivare.<sup>12</sup> Särskilt under 1920- och 1930-talen började man betrakta laestadianismen i Finland som en del av den "äkta" finska kristenheten vid sidan av de andra väckelserörelserna såsom de väckta och den evangeliska rörelsen.<sup>13</sup> Under laestadianismen har man sedan dess bland den allmänna opinionen i Finland menat gammallaestadianismen som är den absolut största gruppen inom rörelsen.

Gammallaestadianismen hade från och med det första lantdagsvalet år 1907 fått några representanter till lantdagen, senare riksdagen men det skedde inte genom egna listor utan genom några "världsliga" partier, framför allt det gammalfinska eller konservativa partiet (det nationella samlingspartiet) och agrarförbundet. Vänsterpartierna – socialdemokraterna och senare kommunisterna – var däremot inte "tillåtna" för laestadianerna. Laestadianerna fick år 1925 också en "egen" minister i den finska regeringen. Han var en nordfinsk bonde, Kalle Lohi, som blev social- och hälsovårdsminister.<sup>14</sup>

Den laestadianska rörelsen fick sin slutgiltiga hemortsrätt i den finska kyrkan då dess främste präst, kyrkoherde Pekka Tapaninen (1893 – 1982) från Ylitornio år 1933 valdes till kyrkomötet. Senare, år 1946 blev han den förste laestadianske prästen som assessor vid domkapitlet i Uleåborg, 1952 domprost och 1963 biskop i Uleåborg.<sup>15</sup> Den här utvecklingen ledde till en integrering av den laestadianska rörelsen i kyrkan. Samtidigt har förhållandet mellan folkkyrkan och den laestadianska rörelsen nästan alltid varit aktuell ända in i våra dagar.

## Svenskar i finska biografiska uppslagsverk

Fastän Laestadius och hans viktigaste medarbetare Juhani Raattamaa (1811 – 1899) var svenska medborgare har de tagits med i de nationella biografiska uppslagsverken som utgivits i Finland. Det första betydande verket av det här slaget var *Kansallinen elämäkerrasto* (Nationalbiografiskt lexikon) som utgavs år 1927 – 1934 av Finska Historiska Samfundet och omfattade ca 3-000 kortbiografier. Raattamaas liv och inverkan skildrades här av den laestadianske prästen Väinö Havas som lite tidigare (år 1927) hade utgivit verket *Laestadiolaisuuden historia pääpiirteissään* (Huvuddragen av den laestadianska rörelsens historia). Artikeln om Laestadius skrevs av professorn i kyrkohistoria Martti Ruuth som också för övrigt intresserade sig för väckelserörelserna men inte själv hörde till den laestadianska rörelsen. Medan Havas skildrade Raattamaas liv "inifrån", genom "andliga glasögon", ägnade Ruuth uppmärksamhet också åt Laestadius' botaniska strävanden samt särskilt hans pastoralskrift *Crapula mundi* (1843) och det märkvärdiga religionsfilosofiska verket *Dårhushjonet*. Ruuths artikel visade att laestadianismen – såsom de andra religiösa folkrörelserna – hade blivit legitima föremål också i den akademiska kyrkohistoriska forskningen i Finland under 1920-talet.<sup>16</sup>

Laestadius och Raattamaa var också med i det biografiska uppslagsverket av "herdarna för den finska kyrkan" *Mikael Agricola E. W. Pakkalaan* (Från Mikael Agricola till E. W. Pakkala), som utgavs år 1947 och som omfattade 69 män men bara en kvinna. Många av de skildrade gestalterna i boken var väckelsepräster eller lekmanpredikanter. Författarna var teologie doktor Aulis Zidbäck för Raattamaa och teologie doktor Martti E. Miettinen för Laestadius. Zidbäck var systematiker och Miettinen kyrkohistoriker och båda var med i den laestadianska rörelsen. Zidbäck hörde till de förstfödda, Miettinen till den nya väckelsen. Miettinen hade år 1942 disputerat med den första (och enda) delen av undersökningen *Lestadiolainen heräysliike* (den laestadianska väckelserörelsen) som gällde Laestadius' tid. Artikeln om Laestadius präglades av den pietistiska dualismen "sorglös" (*suruton*) – "väckt" med långa avsnitt av hans predikningar. Däremot berättade Miettinen ingenting om andra

dimensioner i Laestadius' liv, t.ex. om de vetenskapliga eller filosofiska strävandena. Miettinen skrev till slut att Laestadius med fog kan tillräknas som en man av den finska kyrkan, till och med en av dess mest betydande män.<sup>17</sup>

## **Pekka Raittila som banbrytare inom forskningen om laestadianismens historia**

Den mest betydande av de finska forskarna som behandlat den laestadianska väckelsen är utan tvivel kyrkohistorikern Pekka Raittila (1923 – 1990), professor i kyrkohistoria vid Helsingfors universitet. Han ägnade hela sitt liv åt forskningen av laestadianismen men kunde fullborda bara en del av sina utgivningsplaner. Han var ursprungligen bibliotekarie och utgav först en *Bibliographia Laestadiana* i festskriften till hundraårsminnet av Laestadius' död som utkom något senare än planerat, nämligen år 1965. Därefter publicerade Raittila år 1967 i serien Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar verket *Lestadiolaisuuden matrikkeli ja bibliografia, Biographia et bibliographia Laestadiana* som alltjämt är ett enastående hjälpmedel vid studium av Laestadius och den laestadianska rörelsen.<sup>18</sup> I förordet skrev Raittila att matrikeln och bibliografin hade blivit till i samband med en undersökning om laestadianismens historia under 1800-talet. Raittila hade samlat så mycket personhistoriskt material om de laestadianska lekmannapredikanterna att det visade sig ändamålsenligt att publicera detta som en separat matrikel.

Matrikeln innehöll för det första uppgifter om alla identifierade laestadianska predikanter under 1800-talet, fränsett en del av de norska. För det andra innehöll matrikeln uppgifter om laestadianska präster under 1800-talet och därjämte om sådana personer, som genom skriftlig och annan verksamhet hört till centralgestalterna inom väckelserörelsen. "Av praktiska skäl" hade Raittila lagt till en bibliografi över Laestadius och laestadianismen till samma band. Avsikten med den var att "så noggrant som möjligt förteckna de tryckalster, som blivit till inom laestadianska kretsar" intill slutet av år 1966. Materialet för bibliografin hade valts efter vissa principer "med beaktande av forskningens behov". I bibliografin uppräknades först tryckta skrifter av Laestadius själv, sedan publikationer som gällde Laestadius eller laestadianismen allmänt. Vidare kom publikationer som hänförde sig till splittringarna av laestadianismen eller de olika gruppernas verksamhet. Till slut publicerades listor över laestadianska tidskrifter, sångpublikationer och brevpublikationer samt andaktslitteratur.<sup>19</sup>

Raittila utgav en undersökning om den finska laestadianismen under 1860-talet (*Lestadiolaisuus 1860-luvulla*, 1976) som sin akademiska avhandling och en annan om laestadianismen i Nordamerika intill år 1885 (1982). Det material som Raittila samlat har särskilt Seppo Lohi (1947 - ) utnyttjat sig av i sin akademiska avhandling om den laestadianska rörelsens utbredning i Finland under åren 1870 – 1899 (1997) och i dess fortsättning som gäller den stora splittringen inom laestadianismen och dess bakgrund (2007).<sup>20</sup> Raittila skrev också många vetenskapliga och populära artiklar om laestadianismen. Han är med sin omfattande produktion alltjämt den högsta auktoriteten inom den finska forskningen om laestadianismen. Han har lagt grunden för den allmänna bilden om laestadianismen under 1900-talet och i dag.<sup>21</sup> Då man år 1961 firade hundraårsminnet av Laestadius' död hörde Raittila till de främsta sakkunniga som presenterade Laestadius' verksamhet i offentligheten.<sup>22</sup>

Senare har Raittila givit betydande impulser till exempel till Jouko Talonen (1953 - ) som har disputerat i kyrkohistoria om den politisk-samhälleliga profilen av laestadianismen i norra Finland under åren 1905 – 1929 (1988). Talonen har också skrivit en undersökning om de förstfödda laestadianernas roll i det finska samhället 1900 – 1944 (1993).<sup>23</sup> Han verkar nuförtiden som professor för kyrkohistoria vid Helsingfors universitet. Hannu Mustakallio (1951 - ) har undersökt bakgrunden till, och de första skedena av den första laestadianska folkhögskolan

som grundades år 1923 i Ylitornio (1994). Han har även skrivit om den politik som biskoparna i det norra stiftet bedrev i förhållande till den laestadianska rörelsen intill år 1939 (2009). Han är professor i kyrkohistoria vid Östra Finlands universitet i Joensuu.<sup>24</sup>

## Laestadius i de nyaste finska och svenska nationalbiografierna

Som redan på 1930-talet hör Laestadius också till samlingen av den nyaste finska nationalbiografins gestalter. Den här nationalbiografen – *Suomen kansallisbiografia* – utgavs efter intensiva förberedelser under det första tiotalet av detta århundrade. I den finska nationalbiografen har medtagits också utlänningar som haft någon inverkan på Finland, såsom Luther, Lenin och Stalin. Det är naturligt att redan denna utvidgning gör Laestadius' och Raattamaas närvaro i samlingen förståelig. Artikeln om Laestadius har skrivits av Jouko Talonen. Den har med tillägg fått ett utrymme av ca 29-000 tecken, alltså nästan 15 sidor. Av de kyrkliga figurerna är det bara reformatorn Mikael Agricola och den förste finske ärkebiskopen Jacob Tengström som har fått mera plats i den finska Nationalbiografen. Talonen har behandlat Laestadius mångsidigt också som vetenskapsman.<sup>25</sup> Artikeln ingår som förkortad översättning till *Biografiskt lexikon för Finland*.<sup>26</sup>

I de nordiska motsvarigheterna har *Norsk biografisk leksikon* (1921 – 1983, 1999 – 2005) inte någon artikel om Laestadius. Däremot ingår i *Svenskt biografiskt lexikon* artiklar både om släkten Laestadius, Lars Levi Laestadius och hans bröder Carl Eric och Petrus Laestadius. Artikeln om Lars Levi Laestadius skrevs på 1970-talet av filosofie doktor Olle Franzén som också har utgivit en undersökning om *Laestadius som naturalhistoriker*. Kännetecknande för beskrivningen av Laestadius är en stor mångsidighet.<sup>27</sup>

## Jubileumsåret 2000

Ett mycket behändigt sätt att analysera synen på Laestadius i de nordiska länderna är att följa med i vad som skedde år 2000 då tvåhundraårsminnet av hans födelse firades i Sverige, Finland och Norge. Jag nöjer mig med att plocka upp några händelser som Jouko Talonen skildrat i sin artikel i *Finska kyrkohistoriska samfundets årsskrift*.

Talonen skriver att jubileumsåret producerade otroligt mycket allmän information och många olika seminarier om Laestadius. I Norge utkom ett frimärke av Laestadius. *Tornedalens årsbok* som är en tvåspråkig publikation ägnades helt och hållet åt Laestadius och laestadianismen. Tidningspressen gav mycket plats åt Laestadius och laestadianismen. Den kungliga vetenskapsakademin organiserade ett vetenskapligt symposium i Stockholm. Där behandlades Laestadius' roll som botanist, utvecklare av samiska och kännare av den samiska folkkulturen. Däremot berörde man inte Laestadius' roll som teolog och väckelsepredikant. I Helsingfors arrangerade några nypietistiska organisationer ett vetenskapligt symposium om Laestadius som ville markera att Laestadius var pietist i sin teologi. Domkapitlet för Uleåborgs stift arrangerade ett eget seminarium i Rovaniemi som samlade präster och företrädare för de olika laestadianska riktningarna.

I Sverige fick Pajala en central roll under jubileumsåret som just där öppnades av biskop Rune Backlund. Ett norskt seminarium hölls på Högskolen i Finnmark i Alta med t.ex. professor Einar Niemi och teologie doktor Sölve Anderzén som föredragshållare. Ett tvåspråkigt seminarium arrangerades också i Torneå på bred svensk-finsk basis vilket manifesterade det naturliga samarbetet över gränserna.

I sin analys av jubileumsårets betydelse var Talonen ändå mycket kritisk. Han konstaterade att det inte hade producerat någon ny forskning. Man upprepade bara det som man tidigare hade vetat. Det var bara en betydande prestation som



Talonen ville lyfta fram. Det gällde artikelsamlingen *Vekkelse og vitenskap, Lars Levi Laestadius 200 år* som hade kommit till vid Universitetet i Tromsø. Denna bok recenserades utförligt i årsskriften av docent Markku Ihonen. Han tyckte att artikelsamlingen var mycket inspirerande och att Norge raskt höll på att komma till det första ledet av forskningen rörande laestadianismen.<sup>28</sup>

## Noter:

- 1 Kaarlo Castrén, Kiveliön suuri herättäjä Lars Levi Laestadius. Helsinki 1932; Per Boreman, "Lars Levi Laestadius. En levnadsteckning". *Lars Levi Laestadius och hans gärning. Festskrift till hundraårsminnet av hans död den 21 februari 1861. Red. av Per Boreman och Gustaf Dahlbäck. Stockholm 1965, 11-243*; Pekka Raittila, *Lestadiolaisuuden matrikkeli ja bibliografia. Biographia et bibliographia Laestadiana. (Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar 74). Helsinki 1967*; Seppo Lohi, *Sydämen kristillisyyden Lars Levi Laestadius ja lestadiolaisen herätyksen alkuvaiheet. Oulu 1989*; Juha Pentikäinen & Risto Pulkkinen, *Lars Levi Laestadius – Yksi mies, seitsemän elämää. Helsinki 2011*.
- 2 Pekka Raittila, "Lestadiolaisuus suomalaikansallisenä ja kirkollisena liikkeenä". *Valvoja 1962 (a), 21*; Tapani Vuorela, *Keisarillisen Suomen senaatin kirkkopoliittikka 1809 – 1824. (Opetusministeriön historia I). Helsinki 1976, 53-58*.
- 3 Pekka Raittila, "Laestadius Suomessa". *Tornedalia I. Uppsala 1962 (b), 48-50*; Hannu Mustakallio, "Laestadianismen, den finskspråkiga minoriteten i norra Sverige och de finsk-svenska kyrkliga relationerna från 1890-talet till år 1923". *Gränsöverskridande kyrkohistoria. De språkliga minoriteterna på Nordkalotten. (Studies on the Religious History of the North I). Red. Daniel Lindmark. Umeå 2016, 49*.
- 4 Raittila 1962a, 21-22; Raittila 1962b, 49; Raittila, *Lestadiolaisuus Pohjois-Amerikassa vuoteen 1885. (Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar 121). Loimaa 1982 (a)*; Pekka Raittila, "Lestadiolaisuus – pohjoiskalotin ilmiö" & "Laestadianismen – et Nordkalottfenomen". *Suomalaiset Jäämeren rannoilla. Finnene ved Nordishavets strender. Kveneseminaari 9. – 10.6.1980 Rovaniemellä Kveneseminaari i Rovaniemi 9. – 10.6.1980. Red. Maija-Liisa Kalhama. Turku 1982 (b), 109, 115*; Raittila, "Lestadiolaisuus – Lapin kristillisyyden". *Lappi 4. Hämeenlinna 1985, 273*.
- 5 Hannu Mustakallio, *Pohjoinen hiippakunta. Kuopion – Oulun hiippakunnan historia 1850 – 1939. Helsinki 2009, 20-26*.
- 6 Mustakallio 2009, 113-118; Mustakallio, "Lestadiolaisuus Kuopion – Oulun hiippakunnassa 1851 – 1939". *Teologinen Aikakauskirja 2014, 36*.
- 7 Mustakallio 2009, 119-124.
- 8 Seppo Lohi, *Pohjolan kristillisyyden Lestadiolaisuuden leviäminen Suomessa 1870 – 1899. Oulu 1997*; Mustakallio 2009, 288-290.
- 9 Hannu Mustakallio, "Lestadiolaisuus valtiollisena vaarana. Venäjän sisäministeriön tiedustelu 'hihulilahkon opista ja sen toiminnan laadusta' vuodelta 1909. ... Vaikka voissa paistais? Venäjän rooli Suomessa. Juhlakirja professori Osmo Jussilalle 14. maaliskuuta 1998. Porvoo 1998, 203-212.
- 10 Mustakallio 2009, 290-295.
- 11 Mustakallio 2009, 468-476.
- 12 Pekka Raittila, "Lestadiolaisuus". *Mitä missä milloin 1981. Keuruu 1980, 188-190*; Raittila 1982b, 116-117; Raittila 1985, 278-280; Seppo Lohi, *Lestadiolaisuuden suuri hajaannus ja sen taustat. Oulu 2007*; Jouko Talonen, "Lestadiolaisuuden synty, leviäminen ja hajaannukset". *Teologinen Aikakauskirja 2014, 26-29*.
- 13 Eino Murtorinne, *Finlands kyrkohistoria 4. Från förtrycksperioden till våra dagar 1900 – 1990. Skellefteå 2000, 133-136*; Mustakallio 2009, 476.

- 14 Jouko Talonen, *Pohjois-Suomen lestadiolaisuuden poliittis-yhteiskunnallinen profiili 1905 – 1929*. (Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar 144). Helsinki 1988, 64-90, 286-336.
- 15 Mikko Juva, *Mies etsi vapautta. L. P. Tapanisen elämä*. Helsinki 1989; Mustakallio 2009, 475-477; Hannu Mustakallio, "Leonard Pietari Tapaninen (1893 – 1982), Oulun piispa, lestadiolaisvaikuttaja, kansanedustaja". *Kirkollisia vaikuttajia Pyhästä Henrikistä nykyaikaan*. Red. Hannu Mustakallio. (Studia Biographica 10). Porvoo 2012, 358-359.
- 16 Martti Ruuth, "Laestadius, Lars Levi". *Kansallinen elämäkerrasto III*. Porvoo 1930, 328-331; Väinö Havas, "Raattama, Juhani". *Kansallinen elämäkerrasto IV*. Porvoo 1934, 417-419; Eino Murtorinne, "Martti Ruuth (1870 – 1962)". *Kirkollisia vaikuttajia Pyhästä Henrikistä nykyaikaan*. Red. Hannu Mustakallio. (Studia Biographica 10). Porvoo 2012, 306-307.
- 17 Martti E. Miettinen, "Lauri Leevi Laestadius 1800 – 1861" & Aulis Zidbäck, "Juhani Raattamaa (1811 – 1899)". Mikael Agricolas-ta E. W. Pakkalaan. *Suomen kirkon paimenien elämäkerrasto*. Red. Jaakko Haavio. Porvoo 1947, 332-341.
- 18 Pekka Raittila, "Bibliographia Laestadiana". *Lars Levi Laestadius och hans gärning*. *Festskrift till hundraårsminnet av hans död den 21 februari 1861*. Red. av Per Boreman och Gustaf Dahlbäck. Stockholm 1965, 415-439; Raittila 1967; Eino Murtorinne, "Pekka Raittila. In memoriam". *Finska kyrkohistoriska samfundets årsskrift 79* (1989). Helsinki 1990, 28-29; Kauko Pirinen, "Pekka Raittila 28.9.1923 – 25.3.1990. In memoriam". *Academia Scientiarum Fennica. Vuosikirja – Year Book 1989 – 1990*. Helsinki 1991, 107-III; Seppo Lohi, "Pekka Raittila lestadiolaisuutta koskevan lähdeaineiston kerääjänä ja järjestäjänä". *Finska kyrkohistoriska samfundets årsskrift 1999 – 2001*. Helsinki 2002, 275-287.
- 19 Raittila 1967, 5-12.
- 20 Pekka Raittila, *Lestadiolaisuus 1860-luvulla. Leviäminen ja yhteisönmuodostus*. Helsinki 1976; Raittila 1982a; Lohi 1997; Lohi 2007.
- 21 Raittila 1980; Raittila 1985.
- 22 Kaleva (Uleåborg) 20.2.1961; Kotimaa (Helsingfors) 21.2.1961, "Lars Levi Laestadius 10.2.1800 – 21.2.1861" (Pekka Raittila).
- 23 Talonen 1988; Talonen, *Esikoislestadiolaisuus ja suomalainen yhteiskunta 1900 – 1944*. (Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar 163). Helsinki 1993.
- 24 Hannu Mustakallio, *Herätysliikkeen, maakunnan ja rajaseudun opisto. Ylitornion kristillisen kansanopiston perustaminen ja alkuvaiheet 1920-luvun lopulle saakka*. Ylitornio 1994; Mustakallio 2009; Mustakallio 2014.
- 25 Jouko Talonen, "Laestadius, Lars Levi (1800 – 1861)". *Suomen kansallisbiografia 5*. (Studia Biographica 3:5). Helsinki 2005, 654-660; Hannu Mustakallio, "Kirkolliset ja uskonnolliset vaikuttajat Suomen kansallisbiografiassa". *Teologinen Aikakauskirja 2008*, 255-256, 259, 262.
- 26 Jouko Talonen, "Laestadius, Lars Levi (1800 – 1861)". *Biografiskt lexikon för Finland 2*. (Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 710:2). Helsingfors 2009. <http://www.bl.fi/artikel.php?ref=sokGid=2490> (5.9.2016).
- 27 *Svenskt biografiskt lexikon 22*. Stockholm 1977 – 1979, 25-36.
- 28 *Tornionlaakson vuosikirja Tordedalens årsbok 2000*. Tornio 2000; *Laestadius 200 år. HiF-Rapport 2001*: 6. *Alta 2001*; *Iustitia 14*. *Suomen teologisen instituutin aikakauskirja*. *Lestadiolaisuuden monet kasvot*. Red. Jouko Talonen & Ilpo Harjutsalo. 2. uppl. Helsinki 2001; Jouko Talonen, "Lars Levi Laestadiusen juhlavuosi 2000". *Finska kyrkohistoriska samfundets årsskrift 89 – 91* (1999 – 2001). Helsinki 2002, 343-358; Markku Ihonen, "Vankkaa tutkimusta Norjan lestadiolaisuudesta". *Finska kyrkohistoriska samfundets årsskrift 89 – 91* (1999 – 2001). Helsinki 2002, 481-485.